

František VŠETIČKA
Olomouc

Historický román Františka Neužila

Klíčová slova: Literatura, česká literatura, historický román, tektonické postupy, mytologizace

Keywords: Literature, Czech literature, historical novel, tectonic processes, mythologization

Abstract

František Neužil napsal svůj román *Královna Alžběta Richenza* (*Královna Eliška Rejčka*, 1968) na základě kontrastu (kontrastního úvodu) a využil snu, figurálních párů, sakrální a mitologizačních znaků jako základních prostředků. V románu se objevují také paradoxní scény a dopisy jako ověřovací prostředky.

František Neužil built his novel *The Queen Elisabeth Richenza* (*Královna Eliška Rejčka*, 1968) by means of contrastive introduction, dream scenes, figural pairs, sacral days, mythicized characters, postillon d'amour, storyline cut, paradoxical scene and epistolary form.

Po prózách se soudobými náměty a po historických románech s krajovou, regionální tematikou (*Plemeno Hamrů* a *Prsten*) se František Neužil rozmáchl k historickým freskám z dějin českého národa, v nichž má výjimečné postavení trilogie o posledních přemyslovských královnách – *Královna Eliška Rejčka*, *Trýzeň slávy* a *Ohnivá jeseň*. Neužilovu největší pozornost poutala především Eliška Rejčka, druhá manželka Václava II. Její složitý život, polský původ, manželství s dvěma panovníky, její energičnost a v neposlední řadě také její spiritualita autora natolik přitahovaly, že se k námětu o ní ještě dvakrát vrátil. Román *Královna Eliška Rejčka* vyšel roku 1968. V témže roce zpřístupnila brněnská Rovnost na pokračování románový příběh *Královský epilog*, v němž Neužil líčil vládu polského krále Přemyslava II a dětství jeho dcery Richenzy, pozdější Elišky Rejčky. Dva roky nato

vydal autor tuto prózu v přepracované podobě pod názvem *Královský sen*, jenž byl určen především mladým čtenářům. Po dalších deseti letech, tj. roku 1980, vychází druhé vydání *Královnny Elišky Rejčky*, jež Neužil upravil a rozšířil.

Román *Královna Eliška Rejčka* patří v Neužilově tvorbě k nejpřednějším, o čemž svědčí zejména způsob, jakým je zpracován. Na rozdíl od mnohých svých próz věnoval tomuto příběhu nebývalou péči, jež se projevuje především v jeho výstavbě. Výrazný důraz položil Neužil už na vstupní scény tohoto románového díla, na jeho introdukci.

Introdukce *Královnny Elišky Rejčky* má kontrastní ráz, mortálně-natální, neboť jeden život v ní končí (smrt krále Václava II) a druhý počiná (narození jeho dcery Anežky). Této námětové skutečnosti odpovídá i architektonika románu – 1. kapitola nese název *Zrození dcery*, druhá *Vladař umírá*. Námětu je podřízena také dílčí (vstupní) architektonika, neboť v první podkapitole, kratičké, se odevzdaně k závěru svého života blíží král a v druhé se královna Eliška Rejčka chystá k porodu.

K obojímu aktu dochází jakoby záměrně na stejném místě – v kamenném domě zlatníka Konráda. Zmínka o něm tvoří incipit celého románu.

V kontrastní introdukci se tak stýkají obě lidské krajnosti, oba nejzazší body lidské existence. Plně si to uvědomuje především panovník, jenž svému lékaři krátce před svým skonek praví:

Jak je to protismyslné, mistře Kuncelíne, já čekám na smrt, Eliška Rejčka na život.

Introdukce románu je zároveň protkána snovými scénami, jež jsou spjaty s rodící Eliškou Rejčkou. Královně se v nich vyjevují scény z minulého života, jejich dosah je tedy retrospektivní a informativní současně – čtenář se z nich dozvídá o nezbytnostech, jež předcházely aktuálnímu ději.

Sen obestírá v 2. kapitole rovněž umírajícího Václava II, jehož obchvacuje vidina zabitého krále Přemyslava Velkopolského, otce Eliš-

ky Rejčky. Průběh snových výjevů je přitom sestupný a míří do ztracena – mladou Elišku Rejčku navštěvují tři sny, umírajícího Václava už pouze jeden. Přežívající, perspektivní osoba je obdarována větším počtem snů než postava odcházející.

Snové výjevy sehrávají v Neužilově tvorbě závažnou roli vůbec – už následující titul z roku 1970 má název *Královský sen*.

Stěžejní osnovu románu založil Neužil na figurální dvojici dvou zneprátených žen. V daném případě na nenávisti dvou královen, jejichž vzájemná zloba ovlivňuje osudy království a existenci předních šlechticů. Proti sobě tak stojí Eliška Rejčka a Eliška Přemyslovna. Eliška Rejčka jako manželka Václava II a později Rudolfa Habsburského, a Eliška Přemyslovna jako choť Jana Lucemburského. Název 1. kapitoly druhé části *Dvě podoby srdce* má několik významů – jeden z nich se vztahuje na poměr mezi oběma královnami.

Eliška Přemyslovna je v románě líčena převážně v negativních barvách – o míře její zloby a o jejím charakteru svědčí kupř. scéna, v níž panovnice o Štědrém dnu žádá pana Viléma Zajíce z Valdeka, aby zavraždil uvězněného Jindřicha z Lipé. Sakrální den není úmyslem Elišky Přemyslovny žádnou překážkou.

Štědrý den hraje v románové tkáni důležitou roli, neboť v jiný Štědrý den stráví Jan Lucemburský s Eliškou Rejčkou v podkomořském domě, což prohloubí roztržku mezi ním a Eliškou Přemyslovnou a její stranou.

Jiný *dies sacralis* představuje Hod Boží svatodušní, kdy dojde k svatbě Elišky Rejčky s Václavem II a k její korunovaci na královnu českou a polskou. Po deseti letech v týž den zakládá Eliška Rejčka klášter sester cisterciáček v starobrněnské osadě. Pro královnin charakter je příznačné, že po dekádě let na svou svatbu a korunovaci vzpomíná. Podobně postupuje i Neužil, jenž tento *dies sacralis* zdůrazní po desetiletém časovém odstupu a pomine jej uvést v době, kdy se obřad konal. V druhém vydání, upraveném, Neužil časový předěl deseti let změnil na dvacet. Na rozdíl od Štědrého dne je v románě *Boží hod svatodušní* skutečným sakrálním dnem.

Postava má v Neužilově románě závažné postavení, vedle figurální dvojice se tato tendence projevuje v řadě mytizovaných postav. Jsou jimi především Rudolf Habsburský a Eliška Rejčka, z nichž král se stylizuje do legendárního Tristana a královna do Isoldy. Tato mytizace se omezuje pouze na 4. kapitolu první části, která je věnována soužití Elišky Rejčky s Rudolfem Habsburským (jde ovšem o jednu z nejrozsaáhlejších kapitol). Obdobná mytizace se neprojevuje ve vztahu Elišky Rejčky k Václavovi II a nikdy se nepojí s její nepřítelkyní Eliškou Přemyslovnou.

Po Rudolfově smrti a po neshodě s Jindřichem z Lipé spatřuje královna Eliška Rejčka Tristana v králi Janu Lucemburském:

Domnívám se, že jsem spatřila svatého Jiří ve stříbrném brnění, že jsem spatřila hrdinného Tristana, oba dva vtělené v jednoho rytíře, ale také každého zvlášť a ve znamenité síle a mužnosti.

Tristanovský motiv se objeví ještě v závěrečné části románu, a sice ve scéně, v níž básník Quillaume de Machaut na podnět Jana Lucemburského zpívá píseň vztahující se k Elišce Rejčce. Její třetí strofa zní:

Marně čeká na Tristana,
ouha hoj, ouha hoj,
v síré zemi chřadne sama.
Ouha hoj, ouha hoj!

Závěr truvéroy písňe má anticipační ráz.

K částečné mytizaci dochází i u postavy Jindřicha z Lipé, jenž je zejména svými odpůrci považován za obdobu a následovníka Záviše z Falkenštejna. V jednu dobu vedou tato podezření k tomu, že je podobně jako popravený Rožmberk vězněn.

Mytizace se konečně promítá i do úmyslů Jana Lucemburského, jenž si přeje v Praze uskutečnit evropský turnaj a Prahu chce povýšit na město středověkého rytířstva, usiluje obnovit Artušův stolokruh, v němž by zasedal po boku nejvybranějších evropských ctitelů rytířských ideálů. Tento úmysl se mu však nezdaří. Artušovský kruh dávno před Lucemburkem fascinuje také jiné, např. pochybné spiklence,

kteří – podle Neužila – zavraždí Václava III. Artušův stolokruh je tak v románě jednou věcí ušlechtilou, jindy zločinnou, jakoby zákonitě se realizuje varianta horší.¹

K dílčím postavám typologického založení patří dále *postillon d'amour*, ztělesněný v románě Miluší z Velešovic, služebnicí královny Elišky Rejčky. Postava *postillona d'amour* se v textu jen mihne, přesto však dostatečně charakterizuje nejbližší okolí Elišky Rejčky, zejména z jejího moravského období. Zavedení do děje této postavy vytváří ve čtenáři očekávání, že bude v syžetovém spletní sehrávat závažnější roli, což se nakonec nestane.

Další stavebné komponenty patří k tektonickým postupům, z nichž nemalou roli hraje v románě syžetový průryv. Průzu o královně Elišce Rejčce rozvrhl její tvůrce do dvou částí, jež jsou odděleny syžetovým průryvem, vztahujícím se ke královské dvojici. V první části nepadne nejmenší zmínka o Janu Lucemburském a Eliška Přemyslovna v ní vystupuje jako svobodná, nezadaná bytost. Druhá část naopak začíná větou:

Čtrnáctiletý král Jan Lucemburský vstupoval v roce 1310 do českého království po boku osmnáctileté manželky Elišky Přemyslovny.

Syžetový průryv se tak spolupodílí na architektonickém rozvržení románu.

Uvedený rok 1310 v první větě druhé části je neobyčejně závažný, neboť je to první konkrétní datační údaj v celém románě. V ostatním textu jsou časová vymezení značně přibližná a neurčitá:

Sotva zmizely sněhy, vévoda Vladislav Lokýtek porušil příměří.

Nebo:

Jaro se toho roku otvíralo slibně.

¹ Toho artušovského je ovšem v románě příliš, dokonce i komorná královny Elišky Rejčky Miluše z Velešovic si je vědoma, že Jan Lucemburský a Jindřich z Lipé „kdyby spojili své vlastnosti v jedno, byl by to nejdokonalejší vzor artušovského rytíře“.

Bližší časová určení nejsou však do zmíněného data uvedena.

František Nežil – na rozdíl od jiných tvůrců historické prózy – tak postupuje často. V *Trýzni slávy* např. se upřesňující datum rok 1216 objeví až na straně 353 (román má celkem 450 stran).

V souvislosti s introdukcí byly zdůrazněny snové scény, Nežilův způsob výrazného scénování nebyl jimi zdaleka vyčerpán, za pozornost stojí zejména paradoxní scéna. Autor ji použil v podvojném výjevu, kdy se rebelující Bavor ze Strakonice pokoří před králem Rudolfem Habsburským. Nejprve se Bavor ze Strakonice rozhodne před králem kapitulovat, což se stane ve chvíli, kdy Habsburk právě zemřel. Obě tyto informace se v románě objeví na styku dvou podkapitol. Scéna sama pak vrcholí výjevem, v němž se do sebe uzavřený Bavor osobně podrobuje králi Rudolfovi, aniž vytuší, že přítomný panovník je již pouze zaranžovanou vychladlou mrtvolou.

Závěrečné části románu vtiskl Nežil poněkud odlišnou žánrovou podobu – trojice hlavních postav (královna Eliška Rejčka, Jindřich z Lipé a Jan Lucemburský) se v ní uchylují k epistolární formě, v níž naznačují úmysly, jež svými záměry často přesahují rámec románového dění. Listy jsou navíc datovány, takže přispívají k časové orientaci děje (zcela první list píše Eliška Rejčka panu Jindřichovi z Lipé, jenž je datován rokem 1321 – je to v podstatě druhé konkrétní vrocení, jež se v románě objevuje). Román zahrnuje celkem tři listy: Eliška Rejčka Jindřichovi z Lipé, Jindřich z Lipé Elišce Rejčce a Jan Lucemburský Elišce Rejčce. Trojice dopisů ze závěrečné části tak koresponduje s trojicí snů Elišky Rejčky z románové introdukce. V této souvislosti třeba znovu připomenout, že román o královně Elišce Rejčce je součástí (významnou součástí) historické trilogie o přemyslovských královnách.

Na konci předposlední kapitoly umírá Jindřich z Lipé, v poslední kapitole je zmínka o tom, že i Eliška Přemyslovna už není mezi živými, Eliška Rejčka na rozdíl od nich setrvává a neodchází. Román má sice životopisný charakter, nekončí však smrtí protagonistky. Obdobně je tomu s královnou Konstancí v románě *Trýzeň slávy* – umírá její manžel Přemysl Otakar První, jejich syn Přemysl, kdežto ona v rámci

románu stále přetrvává. Nežil dává oběma královnám porománovou, jakoby věčnou životnost.

Součástí finále je i skutečnost, že se románový děj přenáší z Prahy a Čech na Moravu. K stejnému prostorovému posunu dochází i v *Trýzni slávy*. V *Královně Elišce Rejčce* se děj navíc přenáší i do autorova rodného prostředí, do Pozořic.²

Původní podoba *Královně Elišky Rejčky* Nežila neuspokojovala, autor se k ní po čase vrátil a roku 1980 vydal její upravenou verzi, jež zahrnuje řadu nových scén. Zpočátku jde o vložené scény, jež se vztahují k Elišce Přemyslovně, v závěrečné fázi pak převažují výjevy, odehrávající se v Pozořicích a okolí.

Rozšíření textu obohatilo děj, zejména pohled na Elišku Přemyslovnu, jež je v nové verzi psychologicky prokreslenější. Obraz Elišky Přemyslovny se stal nyní částečně příznivější, v prvním vydání ji Nežil líčí téměř výlučně v negativních barvách.

K výraznějším změnám dochází zejména na počátku textu. Především kontrastní introdukcí obohatil Nežil scénu, v níž dojde k smrti tesaře Bolka. Scéna představuje paralelu k nastávající smrti krále Václava. Z rozhovoru mezi zedníky, kteří tlačí káru s mrtvým Bolkem, padne zmínka o tom, že jeho žena se každou chvíli čeká – jde o další paralelismus, jenž je tentokrát veden k rovněž čekající královně. Několik scén odvíjejících se od skonu tesaře Bolka je uzavřeno záporným paralelismem – Eliška Rejčka porodí dceru, zatímco pastýřova žena Běta zprovodí ze světa právě narozené dítě vdovy po Bolkovi; stane se tak proto, že rodička má na krku už šest potomků. Všechny tyto paralelismy mají v románě sekundární postavení, jež je podřízeno primárnímu kontrastu.

Z dalších změn třeba připomenout, že v upraveném vydání odpadla dedikace. V prvním vydání byly dále obě části bez titulního ozna-

² Do Pozořic a jejich okolí umístil Nežil setkání Elišky Rejčky s Pütou z Wilddenberka. V pozorských lesích také proběhne za účasti Elišky Rejčky, Jindřicha z Lipé a Jana Lucemburského lov na jelena. Krátce nato dostává Jindřich z Lipé před pozorskou farou záchvat. V druhém vydání Nežil počet pozorských scén rozmnožil.

čení, v druhém mají názvy napovídající průběh královniny existence – první části dal autor titul *Sluneční třpyt*, druhou označil substantivem *Odliv*.

V nové verzi Neužil rovněž obměňuje. V jednom případě vypouští podkapitulu a nahrazuje ji jinou (v prvním vydání s. 301–303; v druhém vydání s. 330–331). V dalším případě zcela vypouští podkapitulu, v níž královna Eliška Rejčka kráčí po půlnoci na hodinky s cisterciáčkami (v prvním vydání s. 328–330).

Ve svém úhrnu však platí, že všechny Neužilovy úpravy a dodatky nijak podstatně neovlivňují celkovou výstavbu románu. V každém případě přispívají k plastičnosti a vyrovnanosti románového děje.

K nejpodstatnějším komponentům Neužilova románu *Královna Eliška Rejčka* patří figurální dvojice, mytizované postavy a paradoxní scéna. Figurální dvojice je založena na protikladnosti dvou ženských postav. V syžetovém rozvržení tohoto druhu má Neužil důstojného předchůdce v Zeyerově románě Jan Maria Plojhar, kde tuto figurální dvojici ztělesňuje paní Dragopulos a Caterina di Soranesi. Na rozdíl od Julia Zeyera si Neužil zvolil kontrastní dvojici z české historie.

Se Zeyerovým románem je Neužil spjat také volbou mytizovaných postav. Plojhar, Caterina a paní Dragopulos jsou v románě opředeni obdobnou mytizací. Dokonce i míra této mytizace je v obou dílech příbuzně rozsáhlá.

Konečně třetím stavebním poutem, jež svazuje Neužila a Zeyera, je protagonistický titul. V případě obou jejich románů má číře jmenný tvar.

Toto trojí stavebné pouto mezi Neužilem a Zeyerem není náhodné, neboť oba spojuje úsilí o obnovené obrazy. U Zeyera šlo převážně o volné parafráze většinou mytologických látek (spojitost mezi nimi a mytizací postav je velice úzká), kdežto pro Neužila byl obnovený obraz především vážně pojatý historický román.

Paradoxní scéna, byť ojedinelá, patří k tektonickým zvláštnostem Neužilova románu. Je to svým způsobem podobná zvláštnost, jakou představuje autorova tvorba v pouťovém období vůbec. František Neužil je totiž ze starší generace spisovatelů v podstatě téměř jediný,

jemuž se v komunistické éře bez větších zábran podařilo prosadit svou vizi světa. K tomu třeba zdůraznit, že v jeho historických prózách šlo často o variační vizi připomínající události a úkony, jež se odehrávaly v autorově socialistické současnosti. Dále pak šlo o vizi, jež zahrnovala nemalý sakrální a spirituální podtext. Obojí tato tendence je zakódována také v *Královně Elišce Rejčce*.

Literatura

Neužil Fr., 1968, *Královna Eliška Rejčka*, Brno, Blok.

Neužil Fr., 1968, *Královský epilog*, „Rovnost“ 27.02., č. 49; 21.04., č. 96.